

LØNFORHØJELSE SOM MIDDEL MOD STRUKTUREL OVER- OPSPARINGSARBEJDSLØSHED

Af I. GRÜNBAUM

SIDEN fremkomsten af Keynes »General Theory«¹⁾ er det i sin tid af Marx rejste spørgsmaal om, hvorvidt den samlede samfundsmæssige efterspørgsel kan være for lille til at tillade fuld beskæftigelse af den samfundsmæssige arbejdskraft igen anbragt i centrum af den internationale økonomiske diskussion.

Denne artikels genstand er den kroniske arbejdsløshed, der skyldes et saadant deficit i effektiv efterspørgsel som følge af »overopsparing«.

I nedenstaaende afsnit I behandles i almindelighed den samfundsmæssige tilstand, der betinger en saadan »overopsparing«, i afsnit II lønforhøjelsers efterspørgelsesvirkning i en saadan tilstand, og i afsnit III — der vil komme i næste nr. af Nationaløkonomisk Tidsskrift — de omkostningsmæssige forudsætninger for at disse efterspørgselsvirkninger kan aktiveres. Det behøver ikke nærmere at betones, at andre arbejdsløshedsaarsager og andre sider af arbejdsløshedsproblemet, der i en konkret situation kan spille en større eller mindre rolle, ikke behandles i denne artikel, der alene tager sigte paa lønnens dobbeltstilling i beskæftigelsesproblemet: dens positive efterspørgelsesvirkning og dens negative omkostningsvirkning, og alene i den nedenfor skildrede overopsparingstilstand. Endvidere behandles kun spørgsmaalet om generelle lønforhøjelser, d. v. s. der tænkes procentvis ens lønforandringer overalt.

I. OVEROPSPARINGSSITUATIONEN.

(1). Kærnepunktet i diskussionen om, hvorvidt der kan foreligge en generel overopsparing, er stillingen til Says Markedslov. Denne udsiger, at produkter efterspørges af produk-

¹⁾ J. M. Keynes, The General Theory of Employment, Interest and Money, London 1936.

LØNFORHØJELSE SOM MIDDEL MOD STRUKTUREL OVER- OPSPARINGSARBEJDSLØSHED

Af I. GRÜNBAUM

SIDEN fremkomsten af Keynes »General Theory«¹⁾ er det i sin tid af Marx rejste spørgsmaal om, hvorvidt den samlede samfundsmæssige efterspørgsel kan være for lille til at tillade fuld beskæftigelse af den samfundsmæssige arbejdskraft igen anbragt i centrum af den internationale økonomiske diskussion.

Denne artikels genstand er den kroniske arbejdsløshed, der skyldes et saadant deficit i effektiv efterspørgsel som følge af »overopsparing«.

I nedenstaaende afsnit I behandles i almindelighed den samfundsmæssige tilstand, der betinger en saadan »overopsparing«, i afsnit II lønforhøjelsers efterspørgelsesvirkning i en saadan tilstand, og i afsnit III — der vil komme i næste nr. af Nationaløkonomisk Tidsskrift — de omkostningsmæssige forudsætninger for at disse efterspørgselsvirkninger kan aktiveres. Det behøver ikke nærmere at betones, at andre arbejdsløshedsaarsager og andre sider af arbejdsløshedsproblemet, der i en konkret situation kan spille en større eller mindre rolle, ikke behandles i denne artikel, der alene tager sigte paa lønnens dobbeltstilling i beskæftigelsesproblemet: dens positive efterspørgelsesvirkning og dens negative omkostningsvirkning, og alene i den nedenfor skildrede overopsparingstilstand. Endvidere behandles kun spørgsmaalet om generelle lønforhøjelser, d. v. s. der tænkes procentvis ens lønforandringer overalt.

I. OVEROPSPARINGSSITUATIONEN.

(1). Kærnepunktet i diskussionen om, hvorvidt der kan foreligge en generel overopsparing, er stillingen til Says Markedslov. Denne udsiger, at produkter efterspørges af produk-

¹⁾ J. M. Keynes, The General Theory of Employment, Interest and Money, London 1936.

ter, d. v. s. at der for saa vidt overhovedet ikke eksisterer noget afsætningsproblem, som produktionen selv skaber de indtægter, der skal købe de producerede varer. Heri ligger der ikke alene, at hvis produktionen fordeler sig over varegrupper paa samme maade som den nyskabte efterspørgsel, saa bliver der intet afsætningsproblem — men ogsaa at dette faktisk tenderer til at blive resultatet.

For simpelheds skyld tales i det følgende om de »traditionelle« og de »utraditionelle« teorier. De »traditionelle« omfatter alle dem, der mener, at Says lov gælder, ialtfald i det lange løb; de »utraditionelle« dem, der mener, at Says lov ikke gælder. De utraditionelle omfatter navnlig Marx og Keynes, som med Hensyn til Says Markedslov (efterspørgsels synspunktet) i det store og hele indtager samme standpunkt, medens — som vi skal se — forskellen kommer frem ved omkostningssynspunktet i det forskellige syn paa lønnens og profittens bestemmelsesgrunde.

Det ømme punkt i Says markedslov er indkomsternes fordeling mellem opsparing og konsum.

Efter det traditionelle synspunkt kan opsparingen aldrig blive »for stor« og derved bringe den samlede efterspørgsel ned, thi — siges det — dels vil en øget opsparing presse renten ned og dermed investeringerne — og i anden omgang konsumet — op, og dels vil kapitalisterne ikke drive opsparingen udover, hvad der kan investeres. En for stor opsparing (i forhold til opsparernes rentekrav) vil i anden omgang af kapitalisterne forvandles til konsum, da de dog ikke vil opspare til ingen nytte.

Bag denne betragtning ligger, som i det hele taget bag mange af den traditionelle økonomis begreber, en naturaløkonomisk betragtning²⁾, der overser den fundamentale kendsgerning, at i det faktiske kapitalistiske samfund er opsparings- og investeringsprocessen adskilt fra hinanden ved finansinstitutterne, der herved faar selvstændig betydning. Et andet metodologisk forhold, som ligeledes maa antages at have haft afgørende betydning i denne retning, er den sædvanlige statiske analysemaade. Ved at forudsætte uendelig stor reaktionshastighed, eller uendelig lang tilpasningstid ved en enkelt forandring i en ellers uændret totaltilstand, udelukker man to forhold, der — som vi skal se — har afgørende betydning i denne forbindelse, nemlig: 1) de forskellige økonomiske elementers forskellige indbyrdes tilpas-

²⁾ Se bl. a. Marshall V, IV, 1—4.

ningshastighed eller stivhed, og den betydning som mere øjeblikkelige virkninger derved faar for hele langtidsudviklingen — og 2) den kendsgerning at samfundets udvikling foregaar i konjunkturrelle svingninger, hvilket — ligeledes paa grund af de forskellige elementers relative tilpasningshastigheder — faar afgørende betydning for langtidsudviklingen. I det følgende skal disse mere almindelige metodologiske bemærkninger paa forskellig maade blive udfyldt ved omtale af nogle afgørende eksempler.

(2). Det traditionelle syn paa Says Markedslov er først med vægt blevet bestridt af Marx:

»Die Bedingungen der Realisation sind beschränkt durch die Proportionalität der verschiedenen Produktionszweige und durch die Konsumtionskraft der Gesellschaft. Diese Letztere ist aber bestimmt weder durch die absolute Produktivkraft noch durch die absolute Konsumtionskraft, sondern durch die Konsumtionskraft auf Basis antagonistischer Distributionsverhältnisse, welche die Konsumtion der grossen Masse der Gesellschaft auf ein nur innerhalb mehr oder minder engen Grenzen veränderliches Minimum reduziert. Sie ist weiter beschränkt durch den Akkumulationstrieb, den Trieb nach Vergrösserung des Kapitals und nach Produktion von Mehrwehrt auf erweiterter Stufenleiter«³⁾.

Her har vi med hensyn til efterspørgslen de samme grundfænomener, som i Keynes system: indkomstfordelingen og opsparings-»driften« (»propensity to save«, »thriftiness«).

Via Hobson⁴⁾ er dette synspunkt gaaet over i Keynes' General Theory.

De her relevante træk af »General Theory« kan i en nøddeskal — og omskrevet efter denne artikels langtidsbehov — udtrykkes saaledes⁵⁾:

a) Naar samfundets produktion og realindkomst stiger med uforandret lønnivo, saa aftager konsumets procentvise andel af indkomstilvæksten (konsumpropensiteten) og opsparingens relative andel stiger tilsvarende (opsparingspropensiteten).

³⁾ Karl Marx: Das Kapital, Ring Verlag A. G., Zürich, Buch III, S. 272.

⁴⁾ General Theory s. 19 og 364 ff.

⁵⁾ Se bl. a. General Theory s. 28 f. M. h. t. pkt. 6 i General Theory (s. 29) se nedenfor, afsnit III (2).

b) For at produktionstilvæksten derfor skal kunne afsættes maa en stigende del af den bestaa af investeringer.

c) Investeringernes omfang afhænger af forholdet mellem kapitalens (forventede) grænseudbytte og laanerenten.

d) Med en given institutionel udviklingsbasis (investeringsoptimisme, teknisk udvikling, befolkningsbevægelse m. m.) vil kapitalens grænseudbytte i det lange løb være uforandret, saalænge forholdet mellem investering og konsum er uforandret. Hvis investeringerne stiger relativt, falder kapitalens grænseudbytte.

e) Laanerenten kan af forskellige grunde ikke falde under et vist Minimum.

f) Naar renten har naaet dette minimum, kan grænseudbyttet af kapitalanbringelser heller ikke falde yderligere, d. v. s. investeringerne kan da ikke i det lange løb stige i forhold til konsumet.

g) Men da opsparingen som nævnt vil stige stærkere end konsumet med stigende totalproduktion, maa man før eller senere naa til den grænse, hvor opsparingen — hvis man gik længere — vilde overstige investeringerne. Jo rigere samfundet er, jo hurtigere naas denne grænse.

h) I ligevægt maa investeringstilvæksten ved produktionsudvidelse være lig med opsparingstilvæksten, medens yderligere produktionsforøgelse vilde skabe mere opsparing end der vilde blive efterspurgt til investering, d. v. s. den samlede effektive efterspørgsel vilde blive saa meget mindre end totalproduktionen (beregnet efter »dækkende« priser, d. v. s. de, der gjaldt i kalkulationsøjeblikket), som »overopsparingen« vilde udgøre⁶⁾.

(3). Det afgørende spørgsmaal bliver nu: hvorledes kan der overhovedet i det lange løb tales om overopsparing? Vil noget saadant ikke før eller senere skabe sine egne helsemidler ad to veje, nemlig rentefald og opsparingens forvandling til konsum?

Rentefald: Keynes lægger vægt paa likviditetsbehovet. Falder renten under et vist »normalt« nivo, vil kapitalisterne ikke binde deres midler men afventer en rentestigning. Desuden er der altid et latent likviditetsbehov, som holdes nede af renteudgiften og stiger med rentefald. Falder renten, bliver likviditetsbehovet ad disse og andre veje mere og mere umætteligt, og renten maa op igen. Hele denne diskussion om likviditetsbeho-

⁶⁾ Se ogsaa nedenfor I (4).

vets begrundelse og betydning skal imidlertid ikke refereres her; herom henvises til General Theory⁷⁾.

Paa forhaand synes der imidlertid at kunne rejses adskillig tvivl om, at saadanne likviditetsovervejelser kan forklare rentens konstans. Thi selv om det er saadan, at disse likviditetsovervejelser vel kan forklare, at udsving udfra en normal rentefod hurtigt redresseres, saa synes de dog ikke umiddelbart at kunne forklare selve denne normal.

Paa forhaand taler meget for, at visse kræfter eksisterer, der opretholder rentefoden paa et i det lange løb ret konstant minimum. Alene det forhold, at rentefoden gennem lange historiske perioder med meget varierende kapitalefterspørgsel har kunnet holde sig saa nogenlunde uforandret, synes at pege i denne retning.

Det afgørende kan maaske siges at være følgende:

Fra et vist punkt støder rentenedsættelse paa hurtigt voksende modstand, navnlig fra rentierklassen, repræsenteret ved storbankerne, der føler deres interesser truede⁸⁾. Jo mere trægt en rentenedsættelse sætter sig igennem, jo mere sandsynligt bliver det, at den første virkning af øget opsparing — deficit i effektiv efterspørgsel og pres nedad paa produktionen — kommer til at overveje og overhovedet forhindre den anden virkning — rentenedsættelse — i at indtræde. Det kan saa meget lettere tænkes, som — hvis trægheden er tilstrækkelig stor — den rentepressende opsparing og dertil svarende indtægt overhovedet ophører at eksistere, idet produktionen bliver saa meget mindre⁹⁾.

Navnlig naar vi ser spørgsmaalet i sammenhæng med konjunkturbevægelsen, bliver den skitserede udvikling sandsynlig. Opsparingsøgningen sker netop i opgangsperioden, hvor forkerte forventninger og konkurrencens pres ogsaa samtidig øger investeringerne, saaledes at det forhold, at opsparingen er for stor, viser sig mer eller mindre pludseligt, samtidigt med og ved at investeringernes afkast ikke kan afsættes. Dette betyder, at den rentepressende »overopsparing« bliver aktuel netop paa et tidspunkt, hvor krisen og afsætningsvanskelighederne voldsomt øger likvi-

⁷⁾ G. Th. Book IV; se ogsaa Jørgen Pedersen: Renteudviklingen i de senere Aar. Nationaløk. Tidsskr. 1939 s. 1 ff.

⁸⁾ G. Th. s. 309.

⁹⁾ Denne behandling af forholdet mellem opsparing og investering og nedenfor af forholdet mellem opsparing-konsum er et eksempel paa de metodologiske bemærkninger ovenfor i afsnit I (1).

ditetsbehovet og derved bringer rentefoden op, og hvor konjunkturerne netop medfører en almindelig produktions- og indkomstnedgang, som faar overopsparingen og rentepresset til at forsvinde.

Opsparingens forvandling til konsum: Her spiller lignende trægheds- og konjunkturfænomener ind. Den enkelte opsparer for at udvide sit og sit firmas omraade. Om dette kan ske samtidig med eller uden en total udvidelse, spiller for saa vidt ingen rolle for den individuelle opsparer. Hvis det samfundsmæssige resultat af en saadan proces bliver en nedgang i effektiv efterspørgsel og produktion, vil dette samfundsfænomen snarere end at føre til formindsket opsparingspropensitet føre til øget opsparing (udaf en given indkomst) for at klare depressionens fordringer, og først naar totalproduktion og indkomstnivo er gaaet ned, kan ligevægt igen indstille sig med opsparing lig investering (til dækkende priser).

(4). Det er af vigtighed at bemærke, at den »overopsparing«, der er tale om, principielt ikke er nogen faktisk overopsparing, men en latent mulighed for overopsparing, hvis produktionen var større end den er. Faktisk overopsparing bliver der kun tale om, naar samfundet har overskredet den i den givne situation af det relative investerings- og opsparingsnivo bestemte »ligevægts«produktion, i hvilket fald det til overopsparingen svarende deficit i effektiv efterspørgsel sætter ind og presser totalproduktionen ned.

Herved er det iøvrigt ligegyldigt, om det er opsparingen, der stiger, eller investeringen, der falder. En »overopsparing« kan vise sig paa to maader: 1) Ved at produktionen i det lange løb ligger paa et lavere nivo end svarer til fuld beskæftigelse (med fradrag af den arbejdsløshed der ogsaa vilde existere i en »under«opsparingstilstand, f. ex. paa grund af dynamiske forandringer i forbindelse med forskellige overflytningsvanskeligheder o. s. v.). Overopsparingen viser sig altsaa her ved kronisk arbejdsløshed. Dette er det centrale i overopsparingsproblemet. 2) Ved at den faktiske pengeopsparing overstiger pengeinvesteringen, d. v. s. i kasseøgning — eller snarere ved successiv efterspørgselsindskrumpning (pengemængden kan nemlig indskrænkes samtidig). Endvidere kan man i en vis forstand tale om en tredje slags »overopsparing« (som dog ligger i et andet plan end de to første), nemlig ved at opsparingen og

investeringen overstiger samfundets — af de faktiske omkostnings- og efterspørgselsforhold bestemte — mere varige »behov« for realkapital. Overopsparingen viser sig her ved at realkapitalens anvendelser bliver urentable i forhold til anlægskalkulerne¹⁰⁾.

Da de to sidstnævnte forhold ikke er fænomener, der alene forefindes i samfund med strukturel overopsparing, men er almindelige ledsagefænomener i ethvert samfunds konjunktur i visse depressionsfaser, og da kronisk arbejdsløshed som bekendt er et omstridt begreb baade med hensyn til dens existens og dens årsager, er det et spørgsmaal, om man kan finde rent statistiske »beviser« for en overopsparingssituations existens, ialtfald for saa vidt angaar selve overopsparingens statistiske paavisning. Heller ikke selve rentefodens højde siger noget afgørende, idet historiske og politiske forhold kan have gjort minimalrentefoden forskellig i de forskellige lande. Det væsentligste kriterium til afgørelse af, at en overopsparingssituation ikke foreligger, er formentlig, at vedkommende land er kapitalimporterende, idet et debitorland med vedvarende netto-kapitalimport vanskeligt kan tænkes i en permanent overopsparingstilstand. (Medmindre da debitorlandets kapitalisters minimumsrentekrav ligger mindst saa meget højere end minimumskravet i kreditorlandet som risikotillæget for udlaan til debitorlandet i forhold til moderlandet andrager. Dette kan tænkes at være tilfældet i en vis overgangsperiode, hvor debitorlandets opsparing har naaet en saadan størrelse, at der er blevet »overopsparing« maalt i forhold til den tidligere høje rentefod, der derfor er under pres nedad. Man kan saa tænke sig, at debitorlandets kapitalister under erindring om det tidligere højere rentenivo vægrer sig ved at udlaane, medens udlandet maaske dog stadig lejlighedsvis under pres af et hjemligt lavere rentenivo er villig til at stille penge til raadighed). Disse bemærkninger gælder formentlig navnlig for et land, der er paa overgangen fra debitorland til kapitalselforsyning. Man kan her tænke sig følgende: Renten kan ligge højere end i udlandet og der kan alligevel herske »overopsparing«, idet de hjemlige kapitalister vil have

¹⁰⁾ Udtrykt i den Svenske Skoles periodeterminologi svarer overopsparing i første forstand nærmest til forskellen mellem planlagt opsparing og planlagt investering; i anden forstand til forskellen mellem planlagt opsparing (ved periodens begyndelse) og realiseret investering (ved periodens slut). Det tredje begreb endelig er overhovedet ikke udtryk for en sammenligning mellem opsparing og investering, men mellem forventet og realiseret udbytte af en periodes investeringer.

erindringen om det tidligere højere rentenivo at reagere efter, og det vil antagelig tage nogen tid, før rentierklassens og bankvæsenets foran omtalte likviditetsovervejelser indstiller sig paa det nye lavere nivo. I denne periode, hvor renten i overgangslandet stadig ligger højere end i udlandet, kan man godt tænke sig, at der som følge af den rentedifference, der stadig eksisterer, og til trods for den indenlandske overopsparingssituation mer eller mindre lejlighedsvist sker kapitalimport.

De foran omtalte overvejelser om opsparingspropensitetens stigning med totalproduktionens størrelse siger ikke paa forhaand noget om, hvor skæringspunktet mellem investeringstilvækst og opsparingstilvækst ved udvidet totalproduktion vil falde, og for saa vidt er det muligt at tænke sig, at det først falder efter det punkt, hvor fuld beskæftigelse er naaet. I saa fald naar rentefoden ikke ned til minimalrentefoden og der optræder ingen overopsparingsarbejdsløshed, og Says Lov og det traditionelle system vil gælde.

Om det ene eller det andet bliver tilfældet, afhænger af vedkommende lands hele økonomiske struktur, herunder navnlig det relative størrelsesforhold mellem industri og landbrug, og væksthastigheden i hver af disse to afdelinger. Paa grund af indkomstfordelingen indenfor landbruget vil dette i de færreste tilfælde kunne financiere sin egen expansion, navnlig hvis denne er betydelig. Er der derfor et betydeligt landbrug i betydelig expansion, vil dette kunne opsuge en del opsparing og dertil hørende produktion fra industrien, som herved kan opretholde et højere produktionsnivo. Det afgørende er her landbrugets expansion i forhold til industriens totale omfang. Et stort landbrug i tilbagegang danner derfor intet saadant »afløb« for industriens overopsparing og en almindelig overopsparingssituation kan derfor foreligge¹¹⁾.

¹¹⁾ For Danmarks vedkommende er jeg tilbøjelig til at mene, at vi nu efter strukturuomslaget først i 1930'erne er kommet ind i en Marx-Keynesk overopsparingssituation. Uden iøvrigt endnu at have behandlet dette specielle emne — som jeg haaber at kunne vende tilbage til senere — særlig indgaaende, skal jeg pege paa følgende: Danmark synes nu at være opført med at være netto-kapitalimportør. Fra 1931 til 1937 steg industriproduktionen med 37 pct. op over det tidligere maximum og samtidig sank landets udenlandske gæld fra 1451 til 1241 mill. kr., et fald, som ikke synes at kunne forklares alene udfra forskydninger i valutakurserne, saaledes at vi trods en kraftig industriexpansion (som følge af en kraftig industriexpansion?) har kunnet skaffe midler til at afbetale paa vor nationalgæld.

II. EFTERSPØRGSELSSYNSPUNKTET.

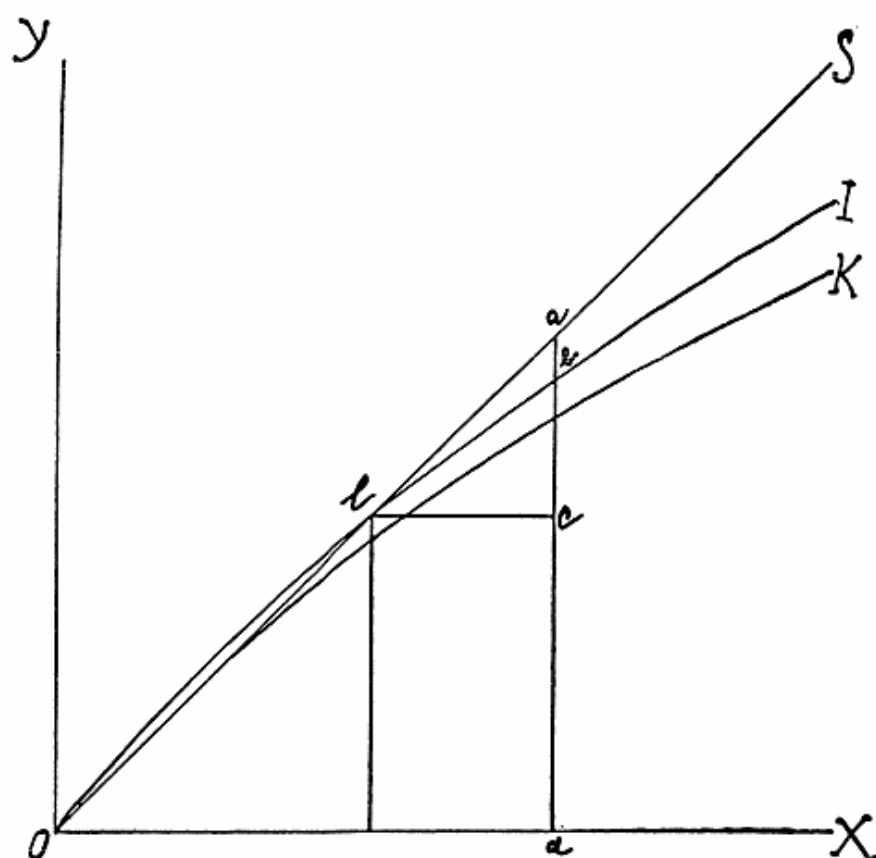
(1). Det betones, at omkostningssynspunktet i dette afsnit lades ude af betragtning. Tænkes et indgreb foretaget, hvis efterspørgselsvirkninger studeres, tænkes dette indgreb derfor at have »neutrale« omkostningsvirkninger, d. v. s. paavirker ikke produktionsfaktorernes produktionsvillighed. Som det senere vil blive klart, er dette en rent foreløbig abstraktion, idet efterspørgselsvirkningen selvfølgelig i sig selv i allerhøjeste grad er bestemt af omkostningsvirkningernes indflydelse paa produktionen.

Foreligger der nu en overopsparingstilstand med latent overopsparing før fuld beskæftigelse, er der dermed givet mulighed for ved »udfyldning« af overopsparingsvakuuet ved ny efterspørgsel (se nedenfor (2)) at aktivisere en betydelig større pro-

At renten samtidig har ligget relativt højt, synes at forklares dels ved særlige indrepolitiske vanskeligheder (navnlig de mislykkede konverteringsbestræbelser og en usikker valuta- og rentepolitik i det hele taget), dels ved det ovenfor i teksten omtalte, at et land paa overgangen fra debitor til til kapitalselforsyning vil have et relativt højt renteniveau. (Dette relativt høje renteniveau kan saa paa den anden side medføre at vi trods hjemlig overopsparingssituation endnu i længere tid lejlighedsvis kan faa kapitalimport fra udlandet). Endvidere kan der peges paa, at det afgørende som nævnt ikke er forholdet mellem industriens og landbrugets totaler men mellem landbrugets expansion og industriens total (landbrugets kapitalimport i forhold til industriens indre overopsparing) og at dette forhold formentlig nu ligger saaledes, at en tidligere latent overopsparing indenfor industrien nu er blevet aktuel. Endelig skal peges paa, at forskellige overfladefænomener vil tilsløre en eventuel overopsparingssituation og vanskeliggøre dens erkendelse. Her skal først og fremmest nævnes, at talen om kapitalmangel naturligt stammer fra utilfredsstillede debitorer eller debitorer in spe, og at en høj rentefod ifølge sagens natur for dem maa være ensbetydende med kapitalmangel, uanset hvad aarsagen til den høje rentefod er. Hvis rentefoden ligger højt af andre grunde end »underopsparing« vil dette derfor meget let blive forvekslet med en almindelig kapitalknaphedssituation, navnlig hvis landets »overopsparings-situation« er af historisk ny dato. Endvidere er valutamangel ofte blevet identificeret med kapitalknaphed, fordi den kan virke paa samme maade i mange retninger (hindrer visse køb af investeringsgoder, bringer renten op osv.), medens det i virkeligheden er noget ganske andet, hvilket viser sig derved, at hvis man i en tilstand med valutamangel og overopsparing tænkte sig ved passende foranstaltninger valutamanglen fjernet, saa blev der ikke noget kapitalknaphedsproblem tilbage (noget lignende oplevede vi antagelig herhjemme, da valutamangelen af udefra kommende grunde forsvandt i 1937). — Se om hele dette spørgsmaal ogsaa J. Dich: Arbejdsløshedsproblemet i Danmark 1930—1938, København 1939, s. 140 ff. (afsnit 5).

duktionstilvækst end »udfyldningen« selv andrager. Dette følger ganske simpelt deraf, at for produktionstilvæksten udover overopsparingen gælder Says Lov, d. v. s. denne del af produktionstilvæksten vil selv skabe sin egen efterspørgsel. Det er i virkeligheden dette fænomen, der ligger bag den senere tids multiplie-diskussion.

Til illustrationen skal anføres følgende tegning, som imidlertid

ikke maa tages for højtidelig; den er kun ment som en illustration til fastholdelse af tanken; derimod er de forudsætninger, den er tegnet under, saa simplificerede, at den selvfølgelig ikke kan bruges til at sige noget om de numeriske forhold ved multiplier.

Ud af X-aksen er afsat beskæftigelsen i arbejdstimer, opad Y-aksen totalproduktionen i indkomstenheder. Kurven OS angiver totalproduktionen lig totalindkomsten, svarende til varierende beskæftigelsesmængder. OS spalter sig i to dele: konsum og opsparing. Tænker vi os variationerne foretaget med uforandret lønnivo, kan denne spaltning tænkes at foregaa ad linjen OK,

saaledes at afstanden fra X-aksen til OK angiver konsumet og afstanden fra OK til OS opsparingen udaf givne totalindkomster. Kurverne er iøvrigt tænkt som langtidskurver, jfr. nedenfor afsnit III (2), note 27). Afstanden mellem OI og OK angiver de til varierende konsumstørrelser svarende nettoinvesteringer (afhængig af størrelsen af de extra-økonomiske drivkræfter). Kurverne OS og OI angiver altsaa, hvorledes henholdsvis totalproduktion og total efterspørgsel varierer med beskæftigelsen, og deres indbyrdes skæringspunkt angiver ligevægtsstillingen, hvor netop den samlede produktion finder afsætning.

Alle tre kurver er tegnet udfra forudsætning om uforandret rentefod (minimumssatsen), d. v. s. de er tilvenstre for skæringspunktet e rent hypotetiske, idet der ikke kan tænkes noget punkt tilvenstre for e, hvor denne rentefod faktisk vilde gælde. Tværtimod vilde opsparingen være for lille til at dække efterspørgslen til denne rentefod (investeringskurven ligger over opsparingskurven) og renten vilde blive drevet op, men samtidig vilde intet hindre en videre expansion, der vilde drive udviklingen hen til e.

Uden indgreb dannes ligevægten i e, hvor opsparing = investering. Tænker vi os nu, at vi ved en eller anden primærforanstaltning »udfylder« overopsparingen ab, skaber vi dermed afsætning for hele produktionen ad. Trækker vi den rette linje parallel med X-aksen gennem e, afskærer den ac = tilvæksten i totalproduktionen ved dette indgreb. »Udfyldningen« andrager ab, dens totale virkning ac, og den totale virkning af primærforanstaltningen bliver altsaa saa mange større end denne som den reciprokke værdi af overopsparingsbrøken paa grænsen ab ac angiver.

(2). Det er klart, at det alene er existensen af overopsparingsdeficitet i den effektive efterspørgsel, der kan forklare, at totalproduktionen overhovedet kan øges ved skabelse af en »extra« efterspørgsel, hvad enten denne tænkes i form af øget investeringsvirksomhed eller forhøjet konsum. Findes der ikke latent overopsparing, vil nemlig finansieringen af de øgede investeringer eller det øgede konsum formindske den effektive efterspørgsel paa eet punkt lige saa meget, som investeringerne eller konsumforhøjelsen øger den paa et andet punkt¹²⁾. Det afgø-

¹²⁾ Naar ellers »traditionelle« forfattere undertiden synes at mene, at visse gunstige virkninger i visse situationer kan opnaas ved udvidet »efterspørgsel« f. ex. ved offentlige arbejder finansieret ved kreditudvidelse,

rende i multiplierteorierne er netto virkningen af visse tænkte købekraftsindgreb. At tænke sig en købekraftsforøgelse paa eet punkt, og dernæst matematisk forfølge denne ved opsummering af leddene, efterhaanden som købekraftsforøgelsen »ruller videre«, siger derfor ikke noget, saalænge man ikke ogsaa tager hensyn til, om et eventuelt opslaaet minus ogsaa ruller videre.

Opsparingskurven vil afhænge dels af indkomstfordelingen, dels af den individuelle opsparingsvilje. Tænker vi os en forhøjelse af den samlede arbejdsindtægt og formindskelse af profitindtægterne udaf en given totalindtægt, vil opsparingen aftage relativt — kurven OK nærme sig kurven OS i tegningen foran, hvorved ogsaa kurven OI hæves, medens OS er uforandret — og skæringspunktet mellem effektiv efterspørgsel og totalproduktion skydes ud til højre, svarende til en større samlet beskæftigelse.

For at illustrere dette forhold uafhængigt af omkostningssynspunktet kan vi tænke os, at kapitalisterne selv forøger deres konsum paa bekostning af deres opsparing. Vi kan tænke os, at dette sker paa et punkt i konjunkturforløbet, hvor der er ligevægt mellem expansions- og kontraktionskræfterne, hvor den faktiske pengeopsparing altsaa svarer til den faktiske pengeinvestering. Vi spørger: hvorfor vil ikke den øgede konsumefterspørgsel nøjagtig modsvares af et tilsvarende minus i den købekraft, der vender sig imod investeringsgoder?

For simpelheds skyld forudsætter vi, at der i udgangspunktet overhovedet ikke fandt netto-opsparing og -investering sted, men kun reinvestering af de løbende amortisationskvoter, og at der findes betydelig ledig kapacitet overalt. Som følge heraf forudsætter vi ligeledes, at udbudet overalt er fuldt elastisk, saa produktionen kan øges til uændret pris. Endvidere forudsætter vi,

kan dette hovedsagelig hvile paa to ræsonnementer: 1) at en vis fase af depressionen kan være karakteriseret af overopsparingslignende hensmuldning af købekraft ved stigende likviditetsbehov (kasseøgning). I saa fald kan man tale om en speciel konjunktur-udgave af overopsparingsteorien, gældende for visse konjunkturfaser, og analoge ræsonnementer som ovenfor i teksten kan da anvendes. Herudfra bliver det bl. a. ikke saa afgørende, om financieringen sker ved kreditudvidelse (se dog nedenfor s. 255—56). 2) Det andet ræsonnement kan gaa ud paa, at den extra »købekraft« virker prisforhøjende og derved bringer et bedret forhold mellem løn og profit, men der er her i virkeligheden ikke tale om nogen efterspørgselsvirkning i denne artikels forstand, men derimod om en nedbringelse af den reale lønomkostning, hvorved den arbejdsløshed, der skyldes en for høj realløn, bringes til at forsvinde.

at det øgede behov for omsætningsmidler, som en større totalproduktion selv til uforandret prisnivo vil kræve, ikke medfører renteforhøjelser (dette er iøvrigt en forudsætning, der maa gælde næsten al beskæftigelsespolitik). Endelig forudsætter vi foreløbig en lukket økonomi, og at statsbudgettet under hele udviklingen holdes balanceret.

Vi ser nu foreløbig væk fra spørgsmaalet om, hvorvidt driftsherrernes efterspørgsel efter investeringsgoder øjeblikkeligt gaar ned, og ser alene paa virkningen af det øgede konsum.

Vi tænker os nu, at konsumet øges med et beløb N . Tilvæksten i konsumefterspørgslen paa N fremkalder en tilsvarende produktionsøgning og indtægtsstigning paa N hos konsumsfærens kapitalister og arbejdere¹³). Af denne indtægtsøgning vender en brøkdel, som vi kan kalde k , sig mod konsum, medens brøkdelen $s = (1-k)$ bliver opsparet. Den afledte konsumefterspørgsel paa kN skaber kN ny indtægt, hvoraf igen en brøkdel: kkN ruller videre som konsumefterspørgsel osv. Regner vi med, at k og s bevarer samme værdi gennem hele processen, faar vi, at den samlede indtægtstilvækst bliver lig med:

$$N(1 + k + k^2 + k^3 + \dots) = N \left(\frac{1}{1-k} \right) = N \left(\frac{1}{s} \right)$$

Det vil sige, at den samlede indkomsttilvækst bliver lig med den primære konsumøgning gange med den reciproke værdi af opsparingsraten. Paa den anden side bliver opsparingen udaf ny-indtægten netop lig med $N \cdot \left(\frac{1}{s} \right) \cdot s$, d. v. s. lig med den primære konsumøgning. Det er denne sidste sætning, der giver svaret paa vores oprindelige spørgsmaal: hvorfor ikke den øgede konsumefterspørgsel opvejes af et tilsvarende minus i investeringsefterspørgslen, idet vi nu har set, at multiplierprocessen altid netop skaber saa stor overskudsopsparing, som svarer til, hvad primærforanstaltningen sluger, saa at opsparingen overhovedet ikke gaar ned.

I og for siger denne matematiske udvikling ikke andet end, at naar der findes latent overopsparing (deficit i effektiv efterspørg-

¹³) Formuleringen er i hovedsagen tilsvarende til den, Kahn i *Economic Journal* 1931: »The Relation of Home Investment to Unemployment« anvender overfor spørgsmaalet om en primær øgning i investeringerne. Se ogsaa Colin Clark i samme tidsskrift sept. 1938 og Ohlin i »Pennypolitik, offentliga arbeten, subventioner och tullar som medel mot arbetslöshet« S. 102 ff.

sel), saa vil nye anvendelser for opsparing (d. v. s. nye investeringer eller opsparings forvandling til konsum) skabe ny efterspørgsel, der skaber ny produktion, der skaber nye indtægter, der skaber ny efterspørgsel osv. Af hver indkomstbølge vil en del opspares. Opstaar der — saadan som det er forudsat i eksemplet foran — ingen nye investeringsmuligheder udover primærforanstaltningen, saa vil denne nyopsparing ikke have andre anvendelsesmuligheder end at udfylde hullet efter den primære foranstaltning. Processen kan derfor fortsættes saa længe, til der er skabt saa megen nyopsparing, som svarer til primærforanstaltningen. Omvendt maa maa den totale expansion være lig med primærforanstaltningen gange med den reciproke værdi af grænseopsparingsraten (beregnet som gennemsnit for hele expansionsrummet). — Hvis expansionen selv skaber nye investeringsmuligheder, vil hver nyafledt investeringsmulighed skabe afløb for en tilsvarende nyopsparing. Processen kan derfor fortsættes saa længe, at der skabes saa megen nyopsparing udover den afledte nyinvestering, som svarer til hullet efter primærforanstaltningen. Omvendt bliver saa den totale expansion lig med primærforanstaltningen gange med den reciproke værdi af overopsparingsraten paa grænsen.

For at slutte ræsonnementet maa vi nu fjerne vore begrænsende forudsætninger. Den vigtigste var, at vi ikke tog hensyn til, hvad der strax skete med investeringsefterspørgslen som følge af kapitalisternes øgede konsum. Vi har set at det samlede resultat af konsumøgningen — forudsat at investeringsefterspørgslen ikke strax gik ned — var at den ikke behøvede at gaa ned, for selve expansionsprocessen vilde skabe kompenserende opsparing. For saa vidt hele processen skete med lynets hastighed, vilde dette ogsaa blive resultatet, men det gør den netop ikke. Der er bestemte »time-lags« mellem den primære konsumøgning og skabelsen af den efterfølgende række indkomst- og opsparingsled, og driftsherrernes investeringsreaktioner kan have fundet sted inden den endelige summering har fundet sted. Hvis driftsherrerne samtidig med konsumøgningen formindsker deres investeringsefterspørgsel tilsvarende, saa bliver der overhovedet ingen positive multiplievirkninger, for plus og minus i effektiv efterspørgsel holder hinanden i skak (forudsat bl. a. at værdierne for k og s i de to sfærer kan sættes lige store). Altsaa er betingelsen for, at konsumøgningen udfra de givne betingelser (navnlig at vi befinder os i et »neutralt« omraade i konjunkturforløbet) skal have

positive netto-multiplievirkninger, at primærforanstaltningen ikke nedbringer en ellers stedfunden investeringsvirksomhed tilsvarende.

Denne forudsætning medfører, at bankvæsenet midlertidigt maa stille sig villigt til at financiere driftsherrernes investeringsbeslutninger. Dette betyder ikke, at bankerne endeligt kommer til at financiere den til konsum forvandlede opsparing (ved en mindsket egenkapitalprocent for virksomhederne paa bekostning af bankgæld), men en blot midlertidig financiering, indtil processen har skabt de fornødne nyopsparinger, og som er nødvendig af to grunde: 1) fordi driftsherrerne jo ikke ved, at deres opsparing som følge af deres konsumøgning senere vil stige, og de derfor kun i forvisning om at kunne trække paa bankkredit til uændrede (eller eventuelt bedre) laanebetingelser, vil fatte de nødvendige investeringsbeslutninger. Og 2) fordi enhver investering ud fra overopsparingspunktet nok vil skabe sin egen opsparing, men først efterhaanden, medens financieringen i vidt omfang maa ske strax. Der opstaar derved fare for en øjeblikkelig stramning paa kreditmarkedet med negative virkninger paa de private investeringer, og da fænomenernes tidsprioritet som nævnt er afgørende for hele den senere udvikling, er det derfor vigtigt for langtidsudviklingen strax fra begyndelsen at hindre en saadan kreditstramning¹⁴⁾.

Vi forudsatte videre, at udbudet var fuldt elastisk. Er dette ikke tilfældet, men den øgede produktion kun kan ske til stigende omkostninger, sker der herved en forrykkelse af indtægtsfordelingen fra arbejdsindtægt til profitindtægt og dermed en forringelse af konsumforholdet. Herved synes der maaske at opstaa mulighed for, at prisstigningerne kan formindske konsumet saa meget, at multiplievirkningerne ophæves. Det er imidlertid klart, at der under alle omstændigheder maa være en vis positiv virkning, for prisstigningerne kommer netop kun som følge af en positiv expan-

¹⁴⁾ Med hensyn til virkningen paa kreditmarkedet spiller den foran (S. 247) opstillede sondring mellem, om overopsparingen er faktisk (pengeopsparing udover pengeinvestering) eller latent (i ligevægt med kronisk arbejdsløshed), en rolle. I første fald vil der ikke i samme omfang som i andet fald opkomme en stramning paa kreditmarkedet som følge af time-lag mellem nyinvesteringernes financieringskrav og opsparingsdannelse, i alt fald ikke, naar første fald gælder et stykke ind i depressionen, hvor den første stærke stigning i likviditetsbehovet har fortaget sig.

sion. Endvidere betyder en saadan udvikling, at den intramarginale profit maa stige og dermed incitamentet til nyinvesteringer, hvorved dels expansionen øges med investeringsarbejdet, og dels grundlaget for det uelastiske udbud afskaffes.

Endelig medfører forholdet til udlandet en modificering af multiplierprocessens forløb. Et øget importoverskud er det samme som en nyopsparing, der af udlandet stilles til raadighed for og anvendes af indlandet, og derfor overflødiggjør en tilsvarende indenlandsk opsparing. Overopsparingen vokser derfor med væksten i importoverskudet, og expansionen naar derfor hurtigere den grænse, hvor overopsparingen (bortset fra primærforanstaltningen) svarer til primærforanstaltningen. Multiplier bliver altsaa tilsvarende mindre.

Heroverfor maa det fremhæves, at det kun drejer sig om importoverskudet, hvorfor den sammenhæng, der ialt fald i det lange løb er mellem øget import og øget export, vil ophæve den ugunstige virkning af øget import. Hvis det iøvrigt skulde være umuligt at hæve exporten, som man jo ikke har direkte indflydelse paa, tilstrækkeligt, betyder dette ikke, at expansionen maa opgives, men blot, at expansionen da maa ske paa basis af forholdsvis uforandret samlet import, som saa maa skifte relativ sammensætning fra færdigvarer til raastoffer. Denne udvikling vil komme i stand af sig selv ved den automatiske stigning i de fremmede valutakurser, fsv. man har frie valutaforhold — eller hvis man ikke tillader en saadan udvikling, ved direkte importkontrol.

Forlader vi endelig eksemplet med, at kapitalisterne selv forvandler opsparing til konsum, og forudsætter, at dette kommer i stand ved at profitindtægter ved forhøjelse af reallønnen forvandles til arbejdsindtægter, vil dette selvfølgelig igen skabe sine specielle problemer. Heraf bliver det vigtigste, nemlig selve omkostningsspørgsmaalet, behandlet i kapitel III i næste nr. af Nationaløkonomisk Tidsskrift. Men ogsaa selve efterspørgsels-multiplierprocessen vil faa sit eget karakteristiske forløb, bestemt bl. a. af i hvilket omfang tidligere understøttelser falder væk, om en dertil svarende beskatning da ogsaa falder væk og da for hvem, hvis ikke hvad det offentlige da bruger de frigjorte midler til osv. osv.¹⁵⁾. Ligeledes om de øgede arbejdsindtægter i væsentligt omfang gaar til tilbagebetaling af detailhandlerkredit, huslejerestancer, afbetalingsrestancer m. m., som af opkræverne enten direkte

¹⁵⁾ Se herom bl. a. nævnte artikel af Kahn.

opsøres eller gaar videre til gældsaffetaling o. l. for sluttelig at havne som opsparingsøgning (eller importstigning) i stedet for at skabe øget effektiv efterspørgsel efter indenlandsk produktion.

For det endelig forløb spiller endelig de relative reaktionshastigheder for henholdsvis de positive og negative reaktioner en afgørende rolle¹⁶). De positive er den degressivt fremadskridende efterspørgselsbølge, de negative dels de umiddelbare virkninger paa kapitalisternes investeringsreaktioner som følge af indkomstnedgangen for dem i udgangøjeblikket, dels de eventuelle negative omkostningsreaktioner ved en lønforhøjelse (se kapitel III). Sætter de negative virkninger ind først, gaar bevægelsen i negativ retning og kan blive vanskelig at vende før det primære — efterspørgselsmæssigt set gunstige — forhold mellem løn og profit igen er gaaet tabt i kontraktionsprocessen. Sker efterspørgselsstigningen derimod i hurtig rækkefølge, vil kapitalisterne ret hurtigt kunne se de gunstige virkninger paa afsætningen, hvorved en forventet stigning i den absolutte profitmasse kan tænkes at opveje faldet i den relative profit ved lønforhøjelsen. Har man som f. ex. *Walker*¹⁷) den opfattelse, at driftsherrerne normalt vil se tiden noget an, før de reagerer, vil de positive virkninger faa større chance.

(3). For den strukturelle overopsparingsarbejdsløshed er det afgørende, hvad det endelige resultat af disse indtægtsforskydninger og derved opstaaede nyinvesteringer med egne multiplievirkninger osv. bliver. Tager vi vores udgangspunkt i en samtidig generel lønforhøjelse og nedbringelse af driftsherrernes relative profitkrav, er der skabt en situation, der indeholder muligheder for positiv efterspørgselsudvikling. Fra et vist punkt vil multiplierprocessen medføre øgede profitforventninger paa grund af bedre kapacitetsudnyttelse og eventuelt stigende priser, hvorved investeringsprocessen fremskyndes. De nye investeringer faar igen multiplievirkninger osv. Herved sættes der en kumulativ multiplierproces i gang, der i sit videre forløb kan tænkes at medføre yderligt stigende priser og profiler. Saalænge denne kumulative proces er i gang, behøver en eventuelt faldende realløn ikke at true konsumgrundlaget, idet faldet kan opvejes af en stigende beskæftigelse uden tilsvarende øjeblikkeligt konsumvareudbud.

¹⁶) Jfr. nævnte arbejde af *Ohlin* s. 106.

¹⁷) *International Labour Review*, december 1938.

Den fare for langtidsudviklingen, der ligger i denne kumulative fase af udviklingen, bestaar navnlig deri, at det stigende profit-nivo hider profitkravet med sig op, hvorved der dannes en bariere mod en senere tilbageføring af forholdet mellem løn og profit til stillingen fra udgangspunktet, naar selve den midlertidige investeringsperiodes konsumvirkninger er bortfaldet.

Multiplierprocessens kumulativt voksende udvikling vil fra et vist punkt sagtnes og derefter slaas over i negativ retning med tilsvarende først kumulativt voksende negative virkninger, der efterhaanden aftager og igen cyklisk slaar om i modsat retning. Multiplier-processens »boomerang«-tendens skyldes maaske navnlig følgende tre forhold: 1) den voksende kapitalstok nedbringer profitten pr. kapitalenhed og svækker derved investeringsincitamentet, 2) anlægenes modning medfører efterhaanden et øget konsumgodeudbud uden tilsvarende øget efterspørgsel, hvilket virker nedpressende paa priser, profiler og investeringslyst — og 3) et anlægs modning og dermed en investeringsproces ophør har akkurat tilsvarende negative multiplervirkninger som en investeringsproces igangsættelse har positive. Der bortfalder en indtægt, der fjerner en efterspørgsel, der formindsker en indtægt osv. osv.

Den fare for langtidsudviklingen, der ligger i denne negative fase, er, at det pres, der øves mod baade lønninger og profiler, kan have størst udsigt til at lykkes overfor lønnen, medens profitkravet maaske formaar at hævde sig bedre, hvorved en gunstig udvikling i konsumforholdet kan forhindres.

For saa vidt omkostningssynspunktet tillader en real lønforhøjelse, synes der altsaa at være forskellige »faldgruber« i multiplierprocessens forløb, der truer med at opsluge og tilintetgøre lønforhøjelsens gunstige efterspørgselsvirkninger, eller eventuelt selve lønforhøjelsen. En samtidig nedgang i den ellers stedfundne investeringsvirksomhed, mindskede lagerbeholdninger (der forsaavidt ogsaa er en nedgang i investeringsvirksomheden), øget afbetaling paa gæld, bedret balance paa statsbudgettet (hvorved visse investeringsformer, nemlig i statsgæld, bortfalder), et øget importoverskud, en stramning af valuta- og seddeludstedelsesreserven med virkning paa kreditpolitikken, er alle eksempler paa saadanne faldgruber for efterspørgselsprocessen. Pris- og profitstigningen under expansionsprocessen kan hive profitkravet op og derved tilintetgøre det forudsatte konsumforhold og forindre en tilbagevenden dertil, den negative cykliske fase kan presse lønnen ned igen osv. — Alt viser det, at en saadan aktiv lønpolitik

(og for den sags skyld ogsaa aktiv investeringspolitik) forudsætter en samlet koordineret økonomisk politik, der samler bank- og valutapolitik, socialpolitik, priskontrolpolitik osv. i et fælles formaal.

Da investeringerne indenfor en normal behovsøkonomi til syvende og sidst kun foretages for at tilfredsstille et konsum, og da en lavere rentefod kun i overgangstiden fra et højere til et lavere kapitalafkastningsnivo skaber øget investering¹⁸⁾, medens nettointesteringerne herefter igen afhænger af samfundets hele strukturelle udvikling med hensyn til tekniske opfindelser, befolkningsstigning osv., synes der paa den anden side i det lange løb ikke at være andre maader at komme en strukturel overopsparingsarbejdsløshed til livs paa end ved bedret konsumforhold. Da opsparingsinitiativet er privat, synes dette synspunkt at føre til, at kun en ændret indkomstfordeling til fordel for arbejdsindtægterne paa bekostning af profitindtægterne d. v. s. reallønstigning eller øget socialpolitik, kan betyde nogen væsentlig formindskelse af en saadan strukturel overopsparingsarbejdsløshed.

¹⁸⁾ Derimod har rentesænkningens konsumvirkninger selvfølgelig langtidsbetydning, jfr. III (4) i næste hefte.
